

Róbert Péter – Szabó Andrea

„Magad, uram, mert szolgál alig van!” A politikai részvétel tendenciái Magyarországon

BEVEZETŐ

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a European Social Survey (ESS) nemzetközi összehasonlító társadalomtudományi alapkutatás adatain keresztül bemutassuk a magyar társadalom politikai részvételének tendenciáit. A tanulmány közvetlen előzménye a 2011-ben megjelent *Részvétel, képviselet, politikai változás* című tanulmánykötet, amelyben három tanulmány (Kern–Szabó 2011, Bálint–Bozsonyi 2011 és Kmetty–Tóth 2011) is vizsgálta a politikai részvétel különböző szintjeit. A tanulmányok a 2010-es választásokig bezáróan írták le, hogy milyen jellegzetességek mentén ragadható meg a magyar választópolgárok nem kizárólag választásokkal összefüggő magatartása.

A 2010-es országgyűlési választásokon a Fidesz–KDNP által elért kétharmados győzelem, majd a 2014-es hasonló eredmény alapvetően új politikai helyzetet teremtett Magyarországon, amely bizonyíthatóan hatott a politikai alrendszer külső környezetére éppúgy, mint annak működésére (Körösi 2015), a politikai aktorok egymás közötti viszonyára éppúgy, mint az intézményrendszerre vagy a választók magatartására (Szabó 2015). Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy ebben a megváltozott környezetben vajon a társadalom politikai aktivitása is megváltozik-e, azaz a politikai rendszer változásainak következményei közvetve vagy közvetlenül megjelennek-e a különféle részvételi formákban. Ezen belül a politikai részvétel kevésbé formális típusait elemezzük. A European Social Survey 2002-es indulásától fogva hullámról hullámra hét részvételi formában való involválódást vizsgál, ami lehetővé teszi, hogy folyamatában, tendenciájában lássuk a 15 éven felüli magyar lakosság politikai aktivitásának, illetve passzivitásának alakulását. A tanulmány címének megfelelően azonban kiemelten foglalkozunk a 2010 utáni időszakokkal, a második és harmadik Orbán-kormány idejében felvett adatfile-ok eredményeivel. Ennek során elsősorban a résztvevők, valamint a részvétel típusainak összehasonlításakor, időben hosszabb távra visszanyúló módon, megkülönböztetjük a baloldali és a jobboldali kormányok periódusait. Két-két „tisztá” adatfelvételi hullám is azonosítható az MSZP–SZDSZ-, illetve a Fidesz–KDNP-kormányok

vonatkozásában, ily módon lehetővé válik a baloldali és jobboldali időszakok összehasonlítása is. Jeleznünk kell, hogy a baloldal és jobboldal tartalmát, jelentését nem vizsgáljuk. Abból az egyébként vitatható feltételezésből indulunk ki, hogy az állampolgárok között létezik egyfajta konvenció arról, hogy melyik kormány milyen ideológiai karakterű (az MSZP inkább baloldali, a Fidesz inkább jobboldali).

A politikai részvétel három szintjét különböztetjük meg az egyéni bevonódás, az alkalmazott eszközök és a módszerek alapján: intézményesült (hagyományos) részvétel; a közvetlen részvétel, valamint az online részvétel (Kern–Szabó 2011; Szabó–Oross 2012; Oross–Szabó 2014). Intézményesült részvétel alatt értjük azokat a formákat, amelyek közvetve vagy közvetlenül a politikai alrendszer egyes aktoraihoz (pártok, politikusok) köthetőek, de nem választások. A közvetlen típusok erőteljesebb személyi bevonódást, adott esetben nagyobb egyéni kockázatot jelentenek, és Nyugat-Európában leginkább a civil/társadalmi mozgalmak által kedvelt formák (tüntetések, bojkott). Az ESS a három közül leginkább a középsőre, az egyéni involválódás szempontjából legerőteljesebb formára koncentrálnak, de az intézményesült repertoár is megtalálható a kérdőívben. Még ha röviden is, de vizsgáljuk a választási részvételt is.

Tanulmányunk két alapelméletre építve próbálja bemutatni, illetve részben összehasonlítani a 2010 utáni politikai részvétel tendenciáit. Egyrészt felhasználjuk az ún. politikai keretfeltétel-rendszer (political opportunity structure, POS) elméletet (Eisinger 1973; Garner–Zald 1987), amely a politikai rendszerek nyitottságától és zártságától teszi függővé a részvétel jellegét. Ezen elmélet szerint a különböző politikai rendszerek eltérő feltétel- és keretrendszert hoznak létre a politikai cselekvéshez, ráadásul a feltételek dinamikusan változó jellegűek mutatnak. Minél nyitottabb egy rendszer, annál nagyobb a tere a politikai részvételnek,¹ míg a zárt formális és informális mechanizmusokat működtető rendszerek csökkentik a részvétel lehetőségeit. A pártok, a szakszervezetek és a társadalmi mozgalmak ezeket a politikai keretfeltétel-rendszereket eltérően használják ki, és ennek megfelelő stratégiát alakítanak ki. Ezen elmélet alapján tehát a részvételt strukturális és szituációfüggő tényezők egyaránt befolyásolják.

Másrészt, kisebb mértékben, de építünk azon elméletre is, amelyet szokás Jürgen Habermastól eredeztetni (Habermas 1981, 1993), és lényege, hogy az 1968 után létrejövő, alapvetően újbaloldali és zöld ideológiát valló társadalmi mozgalmak a politikai részvétel (elméletében a tiltakozások) fő aktorai, amelyek a rendszer gyarmatosító szándékaival szemben az életvilág érdekeit képviselik.

A fentiek alapján azt feltételezzük, hogy a politikai rendszer a baloldali kormányok vizsgált éveiben *elősegíti, vagy legalábbis nem akadályozza a politikai részvételt,*

¹ Az elmélet eredendően a társadalmi mozgalmak létrejöttének és fennmaradásának lehetőségeit vizsgálja.

ezen belül is leginkább a jobboldali, azaz ellenzéki beállítódású szavazók aktivitását. Erre az időszakra tehát virulens politikai részvétel prognosztizálható. A jobboldali kormányok erős állama (Körösenyi 2015) a politikai kihívók követeléseivel szemben elzárkózó, *ami a politikai részvétel ellen hathat*. Várható, hogy a kormány politikájával szemben az erősen elkötelezett, baloldali/liberális, ellenzéki beállítódásúak fogják dominálni a részvételt, miután a Habermas által várt életvilág-ellenállások, a civil társadalom relatív gyengesége miatt csak átmeneti fellángolásokat mutathatnak (Arató–Mikecz 2015). A baloldali kormányok időszakát tehát inkább a relatív aktivitás, míg a jobboldaliakét inkább a passzív attitűd fogja dominálni.

A tanulmány első részében tisztázzuk a kérdés elméleti hátterét, meghatározzuk a vizsgált fogalmakat, majd bemutatjuk a vizsgált adatbázisokat, változókat. Az elemzési részben leíró statisztikai adatok alapján jelezzük a második és a harmadik Orbán-kormány időszakában lezajló közvetlen aktivitások alapmegoszlásait, tendenciáit, majd összehasonlítjuk a baloldali és a jobboldali kormányok időszakának részvételi mintázatait.

A RÉSZVÉTEL ELMÉLETI HÁTTERE

A 20. század utolsó harmadában a társadalmi konfliktusok a modernizáció következtében átalakultak, a tradicionális konfliktusok mentén kialakult törésvonalak szerepe csökkent Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Ennek következményeként az 1970-es évek közepétől a társadalmi mozgalmak kutatásában előtérbe került a politikai alrendszerben végbement kölcsönhatások, így a politikai alrendszer intézményei és a társadalmi mozgalmak kapcsolatának vizsgálata. Peter Eisinger alkalmazta először a politikaikeretfeltétel-rendszer (political opportunity structure, POS) fogalmát (Eisinger 1973). Ezek az elméletek azt vizsgálják, hogy a társadalmi mozgalmak, végső soron azok legfőbb eszközei, a tiltakozások számára a politikai alrendszer milyen keretet, lehetőséget biztosít, és ebben a keretfeltétel-rendszerben milyen politikai részvétel jön létre. Roberta Garner és Mayer M. Zald (1987) úgy véli, hogy az állam erősen befolyásolhatja (liberálistól totalitáriusig), hogy a társadalmi mozgalmak és a tiltakozások hogyan fejlődnek egy országban. A pártoknak szükségük van a különböző mozgalmakra, leginkább azért, hogy szélesítsék társadalmi beágyazottságukat. Szabó Máté szerint a pártok hatalma a „szavazati hatalom”, amely a választásokon elnyert szavazatok számában, arányában és végső soron a mandátumokban mérhető, míg a társadalmi mozgalmak hatalmi eszköze a „mobilizációs hatalom”, vagyis az, hogy politikai céljaik elérése érdekében hogyan tudják rábírní szimpatizánsaikat nyilvános politikai akcióra, tiltakozásra (Szabó 2001, 55). Elsősorban a mozgalmi

pártok – a Fidesz 2002-ben vagy a Jobbik 2010 előtt (Szabó 2007; Mikecz 2012) – képesek akár a szavazati hatalom, akár a szakszervezetekre jellemző „alkudozási hatalom”, akár a mobilizációs hatalom eszközrendszerével élni. Ráadásul a pártok azok, amelyek a politikaikeretfeltétel-rendszereket létrehozzák, módosítják, adaptálják. Ezért a pártoknak – minden esetleges ezzel ellentétes közhiedelemmel szemben – a 21. században is kiemelt jelentősége van az állampolgárok mobilizációjában. (A politikaikeretfeltétel-rendszerről részletesen lásd: Szabó M. 2001 és 2007; Mikecz 2012).

Tarrow (1989) nyomán összességében a politikai keretfeltételek négy eleme rögzült.² Az első a politikai törésvonalak rendszere, amely a politikai konfliktusokon túl kifejezi a szociális és kulturális ellentéteket is. A következő elemet a politikai alrendszer intézményei képezik, amelyek a formálisan szabályozott kormányzati politikákon kívül az informális eljárásoknak is helyt adnak. A formális és informális gyakorlatok állítják elő a harmadik keretfeltételt, a domináns politikai stratégiákat, amelyek a politikai törésvonalakra épülnek. A negyedik a politikai rendszeren belüli hatalmi viszonyokat írja le, a szövetségi struktúra elnevezés alatt. Ugyanakkor ez a legingatagabb komponens, míg az előbbi három elem relatíve stabil.

Kriesi, Koopmans, Duyvendak és Giugni (1995) négy nyugat-európai országban, Németországban, Franciaországban, Svájcban és Hollandiában vizsgálta a tiltakozási potenciál lehetőségeit. E négy ország társadalmi, gazdasági fejlettsége közel hasonló, viszont politikaikeretfeltétel-rendszereik (POS) meglehetősen eltérőek, így alkalmasak annak kimutatására, hogy az egyes politikai kontextusok hogyan hatnak a részvételi potenciálra. Úgy találják, hogy a pártok és a politikai intézményrendszer által létrehozott domináns politikai stratégiák képezik a politikaikeretfeltétel-rendszer legfontosabb elemeit. Ezek lehetnek kizárók, elnyomók, amelyek konfrontációhoz vezetnek, vagy pedig integrálók, ami a konfrontáció kerülésében, együttműködésben nyilvánulnak meg. Az egyes országokban ezen stratégiák korábbi társadalmi, kulturális és gazdasági konfliktusokon keresztül alakultak ki. Franciaország erős államhatalma kizáró politikai stratégiával párosul, azaz az állam a számára nem megfelelő követeléseket kizárja, ezért itt

² Érdemes jelezni, hogy az egyes társadalomkutatók eltérő álláspontot képviselnek a tekintetben, hogy milyen jellegű rendszerekben nagyobb a lehetőség a politikai aktivitásra. Charles Tilly (1984) úgy véli, hogy a tiltakozások akkor erőteljesebbek, ha a politikaikeretfeltétel-rendszer nagyon nyitott, illetve ha erősen zárt. A részvétel akkor esik leginkább vissza, ha e két körülmény csak kismértékben van jelen. Tillytől eltérően Peter Eisinger arra a következtetésre jut, hogy a nyitottság és a zártság kombinációja teremt kedvező környezetet a tiltakozások számára, így például a politikai elit megosztottsága esetében. A szélsőségesen zárt, elnyomó vagy teljesen nyitott rendszerek ellehetetlenítik a tiltakozásokat. Az első esetben a represszió, illetve a szankció eltántorítja a potens résztvevőket, míg a teljes befogadást biztosító politikai rendszerben értelmét veszti a politikai tiltakozás (Van Dyke 2003).

lesznek legkevésbé mérsékeltek a tiltakozások, itt terjedtek el a legradikálisabb, helyenként erőszakos, nem konvencionális részvételi formák. A másik póluson Svájc helyezkedik el, ahol a központi hatalom gyengesége és a politikai elitek által követett politikai stratégia együttesen biztosítja a legmagasabb részvételi potenciált, ugyanakkor itt jellemzőek a legmérsékeltebb cselekvéstípusok. A köztes esetek közül Németországnál formális integrációt állapítanak meg, hozzátevé, hogy az államhatalom elzárkózó jellege, valamint a pártok és a hagyományos érdekképviseletek relatíve erős befolyása Franciaország pozíciója felé billenti el. A mérsékeltén erős, befogadó holland állam a svájcihoz hasonló lehetőséget nyújt a tiltakozások számára, azaz Hollandia esetében informális integrációról beszélhetünk.

Álláspontunk szerint feltételezhető, hogy Magyarországon eltérő lesz a baloldali és a jobboldali kormányok időszakában a politikai részvétel karaktere. Tanulmányunk nem elemzi részletesen a két időszak kormányzatai által kialakított politikaikeretfeltétel-rendszereket, elfogadjuk a politikatudományi szakirodalom ez irányú álláspontját. Ezek szerint a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormány állama egyrészt gyengébb, viszont integrálóbbs jellegű a politikai követelések és kihívások iránt, mint a második és harmadik Orbán-kormány (Körösényi 2015; Körösényi–Hajdú–Ondré 2015; Gyulai 2015; Pesti–Farkas–Franczel 2015). Az Orbán-kormányok inkább hasonlítanak a Kriesi, Koopmans, Duyvendak és Giugni által leírt francia mintára, míg a baloldali kormányok esetében inkább a holland minta vélelmezhető.³

Jürgen Habermas a késő kapitalista állam legitimációs válsága kapcsán fejti ki a társadalmi mozgalmakkal (zöldek, pacifisták, nők, stb.) kapcsolatos elméletét (Habermas 1981, 1993). Úgy véli, hogy politikai a tiltakozások célja kettős: egyrészt az, hogy felhívja a figyelmet az életvilág rendszer általi gyarmatosításának következményeire, másrészt a nyilvánosság elé tárja, hogy az államigazgatás döntési és tervezési folyamata az állampolgárok bevonása nélkül zajlik. A társadalmi mozgalmak a tiltakozásaik révén olyan reflexiós mechanizmust indítanak be, amelyek feltárják a rendszer túlterjeszkedésének lehetséges okait. A társadalmi mozgalmak, többek között tiltakozásaik révén, olyan mértékűre sűrűsödhetnek, hogy az állam és a gazdaság vezérlő mechanizmusaival szemben is meg tudják önmagukat jeleníteni. Habermas úgy véli, hogy az újbaloldali, liberális és zöld gyökerű megmozdulások szervezői és résztvevői között bizonyos társadalmi csoportok privilegizált helyzetbe kerülnek. A hagyományos osztályalapú rétegek, így a munkások, illetve az agrár-

³ Mint minden modell adaptációja, ez sem teljesen tökéletes. Példának okáért 2006 őszén, tehát baloldali kormányok időszakában voltak a legerőszakosabb utcai demonstrációk Magyarországon, és az is igaz, hogy a francia modell egyik fontos eleme, a viszonylag gyakori erőszak sem igazolható maradéktalanul magyar viszonylatban. Ugyanakkor ne felejtjük, hogy 2010 óta is törént jó néhány rendőri beavatkozás a tiltakozások alkalmával, sőt erőszakba torkolló eseményekre is sor került (pl. 2014 őszén a Fidesz-székház elleni attack).

riumban dolgozók helyett úgy véli, hogy az életvilág látványos, helyenként harsány akcióit – elsősorban – a nagyvárosok közép- és/vagy felső középosztálybeli lakosai, ezen belül is kiemelten a fiatalok dominálják.⁴

Álláspontunk szerint Habermas fenti nézetei kevésbé érhetőek tetten a magyar politikai részvétel mintázatainak vizsgálatakor. A társadalmi mozgalmak relatív gyengesége, az életvilág ellenállásának töredezettsége, valamint a vizsgált kormányok eltérő beavatkozási politikája folytán az állammal szembeni kihívások is eltérő jellegűek a két időszakban (Kern–Szabó 2011; Kmetty–Tóth 2011; Szabó 2007; Arató–Mikecz 2015). Ezek a politikai-keretfeltételek azt eredményezhetik, hogy a baloldali kormányok időszakában a bal-jobb ideológiai mezőben kevésbé elkötelezett, pártoktól független, valamint az erősen pártelkötelezett – értelemszerűen – jobboldali beállítódású polgárok részvétele is tetten érhető, míg a Fidesz-korszakban a részvétel, már ha egyáltalán megjelenik, az elkötelezett, párt-hű, ideológiailag vezérelt baloldali szavazókra fog szűkülni. Úgy véljük továbbá, hogy a korábbi, e témában készült kutatások alapján a nagyvárosi, elsősorban fiatal generációk kitüntetett szerepe az élményvezérelt utcai demonstrációkban nem egyértelmű, sőt azt vélelmezzük, hogy a 15–29 éves korcsoportra még az idősebbekhez képest is passzívabb magatartás lesz jellemző, különösen a jobboldali kormányok időszakában (Szabó–Kern 2011; Oross 2013; Székely 2014).

A fentebb ismertetett elméletek a politikai részvétel konvencionális vagy nem konvencionális, de választásoktól független típusaival foglalkoznak. Véleményünk szerint azonban az országgyűlési választásokon való aktivitás is vizsgálendő, így ezt a részvételi formát – a szakirodalmi megkülönböztetésnek megfelelően – elkülönítve vizsgáljuk (Angelusz–Tardos 1997, 2003, 2006; Tardos 2011).

ADATOK, VÁLTOZÓK

Az elemzéshez a European Social Survey (ESS)-felvétel magyar adatait használjuk. Ezek az adatok a 2002 és 2015 közötti időszakban kétéves gyakorisággal állnak rendelkezésre, ami a közel másfél évtized alatt összesen hét adatfelvételt jelent. Az adatgyűjtés minden esetben személyes lekérdezéssel zajlott; a terepmunka során számítógépet is használtak az adatok pontos és azonnali rögzítéséhez (CAPI módszer). Minden adatfelvétel országos véletlen mintán történt, amely a 15 éven felüli népességet reprezentálta (felső életkori határ nélkül). A megkérdezettek száma hozzávetőlegesen 2000 fő az egyes felvételekben. Az ESS által előírt válaszadási arány 70%; a mintavétel ennek megfelelően nagyobb elemszámot tartalmazott, amely az adatgyűjtés során értelemszerűen (kiesett címek, válasz-

⁴ A politikai részvétel tipizálásáról lásd Mikecz–Böcskei tanulmányát jelen kötetben.

I. táblázat. ESS-adatfelvételek és azok hazai kormányzati kontextusa

Hullám	Adatfelvétel időszaka	Kormány jellege
hullám	2002. ősz	választási év: jobboldali többségből baloldali többség
hullám	2005. tavasz	baloldali kormány
hullám	2006. ősz	választási év: baloldali többség marad
hullám	2009. tavasz	baloldali kormány (válsága)
hullám	2010. ősz	választási év: baloldali többségből jobboldali kétharmados többség
hullám	2012. ősz	jobboldali kormány
hullám	2015. tavasz	jobboldali kormány

megtagadás) csökkent le a 2000 fő körüli válaszadóra. A válaszadók demográfiai jellemzőit tekintve ez a csökkenés nyilván nem egyenletes, ezért az elemzés előtt a minta reprezentativitását súlyozással biztosítottuk, amely az aktuális, időben legközelebbi népszámlálási adatok alapján a nem, a korcsoport, az iskolázottság és a lakóhely településtípusa figyelembevételével történt.⁵

A tanulmányban az ESS hét hullámát csak kiindulásképpen használjuk fel. Ezt követően azonban relevánsabb az időbeli különbségek, trendek olyan vizsgálata, amikor figyelembe vesszük, hogy az egyes időpontokban milyen politikai és kormányzati környezetben valósult meg a lakossági politikai részvétel. Egy ilyen nézőpontból tekintve az ESS hét hullámát az I. táblázatban jellemezzük.

A táblázatból az látszik, hogy ha Magyarországon el akarunk különíteni egy baloldali és egy jobboldali kormányzati periódust, akkor egyfelől az ESS 2–3., másfelől pedig a 6–7. hullámát kell kiemelnünk, mint olyan időszakokat, amelyek összehasonlításra érdemesek. Ebben az esetben az összehasonlított időtartamok nagyjából megegyeznek (s ezzel az elemzett esetszámok is hasonlóan alakulnak a két időszakban), valamint mindkét vizsgált periódusban két kormányzati ciklust elemzünk. (Minderre visszatérünk még a kutatási kérdések megfogalmazásánál.) Ebből adódóan nem vizsgáljuk az ESS I. és 5. hullámát, ezek választási évek, mi több, kormányváltási évek, tehát nem „tiszta” időszakok. Kihagyjuk még a 4. hullámot is, amikor a baloldali kormányzás már válságba került, az ide tartozó években az MSZP–SZDSZ-koalíció felbomlásával egypárti (kisebbségi) kormány alakult, majd a második Gyurcsány-kormány helyére Bajnai szakértői kormánya lépett.

Elemzésünk függő változója a politikai részvétel, amelyre vonatkozóan az ESS kérdései alapján alakítottunk ki egy tipológiát, figyelembe véve a politikai részvétel tipizálására vonatkozó szakirodalmat és korábbi kutatási gyakorlatot (lásd az

⁵ Az ESS mintavételi és adatfelvételi elveiről és gyakorlatáról bővebben lásd a kutatás honlapját: europeansocialsurvey.org

előző részt). Ennek megfelelően alapvetően intézményesült és közvetlen részvételi formákat különböztettünk meg. Emellett természetesen az országgyűlési választásokon való részvételt és pártpreferenciákat is figyelembe vettük, az előzőektől elkülönítve.

Intézményesült részvételi formák:

- ...kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati vagy önkormányzati képviselővel?
- ...tevékenykedett politikai pártban vagy más politikai szervezetben?
- ...részlet vett más szervezet vagy egyesület munkájában?
- ...viselt, vagy kihelyezett választási kampány-jelvényt/jelképeket?

Közvetlen részvételi formák:

- ...tiltakozó levelet, nyilatkozatot írt alá?
- ...részlet vett törvényes, nyilvános felvonuláson?
- ...szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos termékeket?

Mint látható lesz, a magyarországi politikai részvételi gyakoriságok nem teszik lehetővé az egyes formák konkrét elemzését, a tipizálás ennél durvább lehet csak, s alapvetően négy kategóriát fogunk elkülöníteni:

- részvétel csak intézményesült formában;
- részvétel csak közvetlen módon;
- mind intézményesült, mind közvetlen részvétel;
- nem vesz részt semmilyen formában.

A részvétel különbségeit elsősorban olyan időbeli összehasonlításban vizsgáljuk, ahol a baloldali és a jobboldali kormányzati időszakok különülnek el egymástól, tehát egy ilyen kétértékű változó lesz az első számú független változónk. Egy másik független változó a baloldali vagy jobboldali pártokhoz való kötődés, illetve politikai beállítódás. Az ESS ennek mérését három változóval teszi lehetővé.

Adva van először az országgyűlési választásokon való részvétel és az ottani pártválasztás. Az erre vonatkozó információk persze sajnálatosan nem teljesek, mivel *a)* egyes válaszadók állításuk szerint nem mentek el szavazni, ilyen értelemben tehát nincs pártválasztásuk; *b)* más válaszadók nem adnak választ a konkrét pártpreferencia kérdésre. Egy további sajátossága ennek a mérésnek, hogy a kérdés retrospektív, a legutóbbi parlamenti választásokon való részvételre vonatkozik, s ebből adódnak ismert megbízhatósági problémák: a lakossági válaszok és a részvételi statisztikák adatai nem egyeznek meg. Elemzésünkben kitérünk arra, hogy milyen különbségek adódnak ebből.

További probléma az ESS esetében, hogy a konkrét adatfelvételek közül vannak olyanok, amelyek közelebb esnek időben a tényleges választásokhoz, mások

viszont távolabb vannak. Elméletben az ESS-felvételek minden páros év őszen történnek, ez Magyarországon a 2002-es, 2006-os és a 2010-es felvételek esetében nagyjából féléves időbeli különbséget jelent a (tavaszi) országgyűlési választásokhoz képest. Más hullámok esetében az adatfelvétel időben távolabb van a választásoktól, különösen az olyan esetekben, amikor az adatfelvétel Magyarországon őszi helyett csak a következő év tavaszán valósult meg. Emiatt nem érvényes a „féléves” szabály a 2014-es parlamenti választások és az ESS 7. hulláma esetében, amelynek adatfelvétele egy évvel a választások után, 2015 tavaszán történt. E részletek fontosak a választási részvételi adatokban megmutató hullámzások szempontjából.

Másodsorban, az ESS tartalmaz egy kérdést arra vonatkozóan, hogy valaki melyik pártot érzi közel magához. Ezzel tulajdonképpen a pártos kötődést mérjük. A nemválaszolásból adódó adathiány itt is felmerül.

További sajátosság, hogy azok esetében, akiknél voltak érvényes válaszaink a pártpreferenciáról, illetve a pártos kötődésről, ezeket az adatokat két kategóriába vontuk össze: valaki jobboldali vagy baloldali pártra szavazott. Az előbbi csoportba kerültek a Fidesz–KDNP, a Jobbik, az FKGP, az MDF és a MIÉP szavazói; az utóbbiba az MSZP, az SZDSZ, a Munkáspárt, a DK és az Együtt szimpatizánsai. Az egyértelműen be nem sorolható pártokat (LMP, Centrum) választó eseteket viszont kihagytuk ebből az elemzésből.

Végül az ESS-adatok egy II fokú skálán mérik a válaszolók baloldali (0) és jobboldali (10) politikai beállítódását is. Az ilyen skálák használatáról kiterjedt viták folynak, mind módszertani (a skála terjedelme), mind tartalmi (mit mér a bal- és jobboldaliság, különösen Magyarországon) vonatkozásban. Mivel a mérés alkalmassága egy „kifinomult” differenciálásra vitatható lehet, úgy döntöttünk, hogy inkább három egyértelmű kategóriával dolgozunk, ahol a baloldal a skála 0–4, a jobboldal a skála 6–10, a centrum pedig a skála 5-ös értékei lettek.

Az elemzés figyelembe veszi a válaszolók társadalmi-demográfiai jellemzőit is. Ennek megfelelően vizsgáljuk a részvételi különbségeket nemek, korcsoportok (15–29, 30–50, 51–65, 65 feletti),⁶ iskolai végzettség (alapfok, szakmunkás, érettségi, felsőfok), lakóhely (falu, város, agglomeráció, nagyváros), jövedelmi helyzet (mennyire jön ki a jövedelméből: nagyon nehezen, nehezen, kijön, jól kijön), illetve a vallásosság mértéke szerint.

Elemzésünkben először az általános, másfél évtizedes tendenciákat rögzítjük, majd a kutatási kérdéseknek megfelelően a két időszak összehasonlítására törekszünk.

⁶ Tekintettel arra, hogy leíró táblázatokat mutatunk be, a korcsoportok az átlagoknál jobban tükrözik a különbségeket.

ELEMZÉS

A politikai részvétel időbeli változása

A European Social Survey hét hulláma már elegendő időintervallum ahhoz, hogy a magyar társadalomra jellemző alapvető politikai részvételi jellegzetességeket rögzítsük. Mindenféle – fentebb ismertetett – módszertani aggályok ellenére az I. ábra plasztikusan jelzi az intézményesült és a közvetlen részvétel közötti különbségeket.⁷

Az intézményesült – tehát közvetve vagy közvetlenül a politikai aktorokhoz kötődő – formák dominálják a részvételt, ráadásul, mintha lenne valamilyen periodicitása ennek a repertoártípusnak. Az ESSI (2002), az ESS3 (2006), az ESS5 (2010) és kisebb részben az ESS7 (2015) eltérő mintázatot, kiugrásokat mutat a megelőző felvételekhez képest. Ezek az adatfelvételi évek, az ESS7 kivételével, mindig egybeesnek egy választás évével: az ESSI a 2002-es, az ESS3 a 2006-os, az ESS5 a 2010-es országgyűlési és önkormányzati választásokkal. Vélelmezhető, hogy ezekben az években a relatíve megélnkülő intézményesült részvételnek van köze a politikai élet általános felpettségéhez, a társadalom politikai érdeklődésének emelkedéséhez, amely szinte automatikusan megnöveli a politikai aktorokkal kapcsolatos interakciókat.⁸ Ezt támasztja alá az ESS minden hullámában tesztelt politikai érdeklődési szint változása is. Bár a változások igen alacsonyok, de azért látható a 2. táblázatból, hogy azokban az adatfelvételi években, amelyekben választásokat tartanak, mindig magasabb a politikai érdeklődés átlaga, mint a nem választási években.⁹ Az I. ábra arra is utal, hogy az intézményesült részvétel aránya mintha csökkent volna 2002 és 2015 között. A legalacsonyabb kalkulált értéket az ESS 6. hullámában, azaz 2012-ben mutatta, a legmagasabbat viszont a kezdő pontban, 2002-ben.

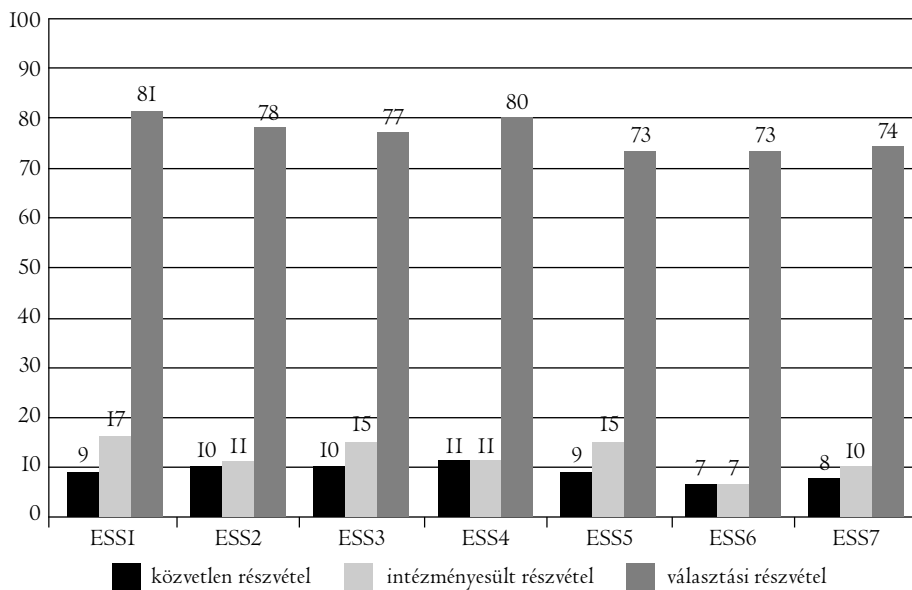
A közvetlen részvétel viszonylag egyenletesen alakul a vizsgált 2002–2015-ös időszakban: 7 és 11% között mozog a résztvevők aránya, a terjedelem tehát mindössze 4 százalékpont. Legmagasabb az ESS 4. hullámában, azaz 2009 tavaszán (11%), míg a legalacsonyabb 2012 őszén, a hatodik adatfelvétel idején (7%). Egyetlen olyan év sincs, amikor a közvetlen részvétel aránya meghaladná

⁷ Az elemzés első lépésében kétértékű változókat hoztunk létre (van intézményes részvétele, nincs intézményes részvétele, illetve van közvetlen részvétele, nincs közvetlen részvétele). Az ábrában az intézményes és a közvetlen részvétel arányát (azaz csak a dichotóm változó egyes értékét) közöljük.

⁸ Az adatokból kitűnik, hogy az utolsó, 7. hullám nem teljesen követi a leírt tendenciákat. Az ESS ezen hulláma, ahogy ezt korábban jeleztük, „elcsúszott” egy fél évet, az adatfelvételre így nem 2014 őszén, hanem 2015 tavaszán került sor. Ez a „csúszás” okozhatja a kissé alacsonyabb intézményes részvételi arányt.

⁹ Nem tartozik közvetlenül elemzésünk tárgyához, de azért arra érdemes utalni, hogy a politikai érdeklődés egyébként csökkenő irányt mutat 2002 és 2015 között.

1. ábra. A politikai részvétel különböző formáinak alakulása, az ESS hullámai alapján (a kérésre választ adók százalékban)

Közvetlen részvétel: $F = 3,53$, $sig = 0,002$; $Eta^2 = 0,002$.

Intézményesült részvétel: $F = 18,053$, $sig = 0,000$; $Eta^2 = 0,009$.

2. táblázat. A politikai érdeklődés szintjének változása, 2002–2015 (1–4 fokú skála átlaga, ahol 1 = egyáltalán nem érdeklő, 4 = nagyon érdeklő)

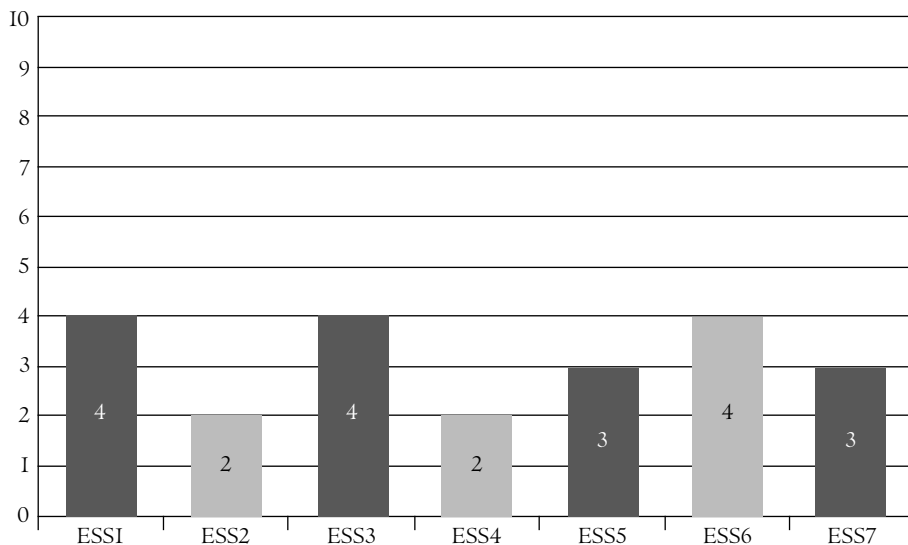
ESS hullám	Átlag	Változás az előző hullámhoz képest	Esetszám	Szórás
ESS1 – 2002	2,370	–	1681	0,862
ESS2 – 2005	2,263	–0,107	1498	0,931
ESS3 – 2006	2,287	+0,024	1512	0,924
ESS4 – 2009	2,201	-0,086	1543	0,916
ESS5 – 2010	2,213	+0,012	1560	0,901
ESS6 – 2012	1,945	–0,268	2003	0,859
ESS7 – 2015	1,964	+0,019	1696	0,864
minden hullám	2,167	–	11492	0,905

Jelmagyarázat: szürke színnel jelezve a választások évét.

$F = 58,437$, $sig = 0,000$; $Eta^2 = 0,030$

az intézményesültét, viszont a 4. és a 6. hullámban a két típus egyaránt II-II, illetve 7-7%-ot ért el. Mindez azt jelenti, hogy a közvetlen részvételi formák és a politikai élet parlamenti választásokkal tagolt ciklikussága között, legalábbis első

2. ábra. A demonstrációk alakulása 2002 és 2015 között, az ESS hullámai alapján (%)

Sötét színnel jelölve a választási években készült adatfelvételeket.

$F = 4,478$, $\text{sig} = 0,000$; $\text{Eta}^2 = 0,002$.

látásra, nincs kapcsolat. Ezek az adatok – első megközelítésben – inkább alátámasztani látszanak azt a feltételezésünket, hogy a politikaikeretfeltétel-rendszer változásai a jobboldali kormányok időszakában inkább a részvétel ellen hatnak.

A közvetlen részvételi formákból egyet, a nyilvános, törvényes demonstrációkat kiemeltünk. A korábbi alfejezetben rögzített elméletek kitüntetett szerepet tulajdonítanak a demonstrációknak (tüntetéseknek, felvonulásoknak),¹⁰ amelyek az érdekartikuláció egyik leglátványosabb, komoly egyéni bevonódást igénylő, a társadalom és a média figyelmét mindinkább megragadni kívánó, ún. konvencionális, meggyőző jellegű közvetlen formái közé tartoznak (Szabó 2010). A 2. ábra azt mutatja, hogy hullámról hullámra mennyien jelezték, hogy részt vettek a megelőző 12 hónapban valamilyen nyilvános demonstráción. Az adatokból csak igen nagy jóindulattal következtethetünk a tüntetések ciklikusságára. Talán az első négy adatfelvételi hullám időszakára elmondható, hogy mintha a választási években magasabb lenne a demonstrációkon való részvétel, mint a ciklusközi felvételek időszakában, de 2010-et követően ez a tendencia nemigen érhető tetten. Ráadásul olyan alacsony értékekről beszélhetünk (2–4%), ahol a statisztikai hibahatárok önmagukban is problémássá tehetik az adatok értékelését (annyi azért látszik, hogy a demonstrációk aránya 2010-ben, 2012-ben és 2015-ben lényegesen

¹⁰ Habermas egyenesen az életvilág rendszer elleni lázadásának egyik kulcsaként fogja fel a tüntetést.

nem változott, így érdemi csökkenésről biztos, hogy nem beszélhetünk). Talán, a legpontosabb azt állítani, hogy a 15 éven felüli népesség körében a törvényes, nyilvános demonstráción való részvétel olyan csekély mértékű, hogy a hullámonkénti vizsgálatot csak nagyon korlátozottan teszi lehetővé.

Ahogy az adatok és változók alfejezetben jeleztük, az elemzések elkészítéséhez négy kategóriába soroltuk a kérdezetteket: intézményesült résztvevő, közvetlen résztvevő, mindkét formában aktív és nem vett részt politikai aktivitásban. Az alábbi táblázat a négy kategória alakulását mutatja a hét felvételi hullám, azaz 2002 és 2015 vonatkozásában. Az adatok alapján a magyar társadalom nem választásokhoz kötődő politikai részvételének talán legfontosabb jellegzetessége a passzivitás. ESS-hullámtól függetlenül a válaszadók mintegy 80%-ának nem regisztrálható a politikai aktivitása. A 15 éven felüliek 3–5%-a vonódik be a vizsgált intézményesült és a közvetlen részvételi formákba egyaránt.

A négykategóriás megoszlások az intézményesült részvételi formák vonatkozásában mutatják a fentebb már jelzett, választásokhoz kötődő ciklusosságot, és 2010-ig, az ESS 5. hullámaig a többszörös részvétel vonatkozásában is látható a választások évében némileg kiugró részvétel. Érdekes módon a közvetlen formák – szintén 2010-ig – ebben a felosztásban viszont épp azokban az években voltak némiképp magasabbak, amelyekben nem tartottak országgyűlési és önkormányzati választásokat. Az ESS 6. és 7. hulláma viszont a többi adatfelvételekhez képest mindenképpen eltérő jellegű mintázatot mutat, hiszen a passzív aránya érdemben növekszik meg, és ezzel párhuzamosan az aktivitási formák, legyenek azok intézményesültek vagy közvetlenek, a hét hullámra vetített átlagnál kisebb értéket mutatnak.

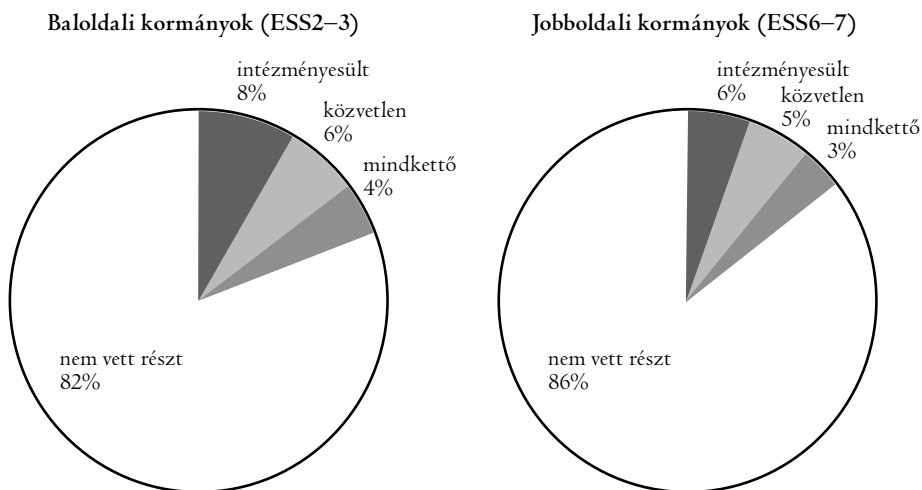
A 3. ábrában a baloldali (Medgyessy- és Gyurcsány-kormányok), valamint a második és a harmadik Orbán-kormány időszakában készült adatfelvétel eredményei láthatók. Úgy tűnik, hogy a baloldali kormányok vizsgált éveiben valamivel magasabb volt a nem választásokhoz kötődő politikai részvétel, mint a jobboldali kormá-

3. táblázat. A politikai részvétel típusainak alakulása 2002 és 2015 között, az ESS hullámai alapján (%)

	ESS1	ESS2	ESS3	ESS4	ESS5	ESS6	ESS7	Hét hullám átlaga
intézményesült	12	8	9	8	10	5	8	8,57
közvetlen	4	7	5	8	4	5	5	5,43
mindkettő	5	3	5	3	5	3	3	3,86
nem vett részt	79	82	81	81	81	88	85	82,43

Sötét színezéssel jelölve a választási években készült adatfelvételeket. Félkövérrel jelölve a hét hullám átlagát meghaladó értékeket.

3. ábra. A részvétel típusainak alakulása a baloldali és a jobboldali kormányok vizsgált periódusaiban (%)

$\text{Khi}^2 = 31,847$, $\text{sig} = 0,000$; Cramer's $V = ,069$

nyok vizsgált éveiben. A különbség azonban nem érdemi. A baloldali kormányok alatt felvett két összevont ESS-hullámban a kérdezettek 82, az Orbán-kormányok alatt felvett két összevont ESS-hullámban a kérdezettek 86%-a volt passzív, azaz nem aktivizálódott a felsorolt 7 részvételi forma egyikében sem. A 4%-nyi különbség az intézményesült, a közvetlen és a mindkét típusban aktívak között oszlik meg oly módon, hogy az intézményesült formák aránya kissé jobban csökkent, mint az utóbbi két kategóriáé. Első ránézésre tehát semmiképp se állíthatnánk, hogy a politikai részvétel tekintetében alapvető fordulat következett volna a baloldali kormányok és a jobboldali kormányok időszakában. A társadalom alapvetően mindkét periódusban passzívan viselkedett, igaz, a második és harmadik Orbán-kormány két évében ez a passzivitás mintha még jelentősebbé vált volna.

Ahogy azt fentebb jeleztük, az országgyűlési választásokhoz kötődő, retrospektív részvételt a politikai aktivitás más típusaitól különállóan kezeljük. A 4. táblázat eredményei jelzik, hogy érdemi, nagyságrendi (helyenként 12 százalékpontnyi) különbség mutatható ki a valós országgyűlési választási részvétel és az ESS egyes hullámaiban mért visszaemlékezések között. A választási évekből a torzítás mértéke jelentősebb, köztes évekből mindig alacsonyabb. Éppen ezért a választásokon való aktivitást érdemes még a korábbiakhoz képest is óvatosabban kezelni, és legfeljebb a tendenciákra felhívni a figyelmet.

Az előző országgyűlési választásokon való részvétel az első, 2002-es hullámhoz képest 2015-re (83%-ról 71%-ra) jelentősen csökkent. A legalacsonyabb az ESS 6. hullámában, azaz 2012 őszén volt, a legmagasabb pedig az első adatfelvétel idején, 2002-ben.

4. táblázat. Országgyűlési részvételi arány az első fordulóban (2002–2014) és a retrospektív emlékezet az ESS egyes hullámaiban (18 éven felüli teljes népesség, %)

	Adatfelvétel időpontja	Valós eredmény az országgyűlési választáson	ESS retrospektív választási részvétel	Különbség a valós és a retrospektív részvétel között
ESS1	2002. őszi – választási év	70,53	83	+12,47
ESS2	2005. tavasz		78	+7,47
ESS3	2006. őszi – választási év	67,83	77	+9,17
ESS4	2009. tavasz		76	+8,17
ESS5	2010. őszi – választási év	64,38	72	+7,62
ESS6	2012 őszi		69	+4,62
ESS7	2015. tavasz – egy évvel a választást követő év	61,73	71	+9,27
átlagos részvételi arány (2002–2014)	–	66,74	75,14	+8,40
szóródás	–	±3,35	±4,81	

Az országgyűlési választások első fordulójának eredményének forrása: www.valasztas.hu.

Ha most a baloldali és a jobboldali kormányok korábban jelzett időszakait hasonlítjuk össze, akkor az ESS 2–3. hullámához képest az ESS 6–7. hullámában kétségtelenül alacsonyabb azok aránya, akik úgy emlékeznek, hogy részt vettek az előző parlamenti választáson. Ha a teljes populációra¹¹ vetítjük, akkor a különbség a két időszak között 7 százalékpont, ami már érdemnek nevezhető. A 4. táblázat jelzi, hogy a változás egyébként összhangban áll a valós aktivitásban bekövetkező mozgások irányával.

¹¹ Érdekes módszertani kérdés, hogy mi ebben az esetben a teljes populáció. Az országgyűlési választásokon a 18 éven felüliek vehetnek részt, a mintába a 15 évet betöltött személyek kerülnek. Ha csak a 18 éven felüliekre válogatjuk le a mintát, akkor ez az adatsor – legalábbis életkori tekintetben – nem lesz teljes mértékben összehasonlítható a politikai aktivitás más típusaival, amelyek esetében nem beszélhetünk életkori megkötésről.

Ha a politikai részvétel intézményesült, közvetlen és választási jellegű formái közötti gyakoriságok alapján valamiféle hierarchiát kellene felállítanunk, akkor időintervallumtól függetlenül azt állíthatjuk, hogy a részvételt a politikai aktorokhoz, ezen belül is leginkább a pártokhoz valamilyen módon kötődő aktivitások dominálják. A politikai részvétel – kis túlzással – a társadalom többsége számára a választásokon való megjelenéssel azonos, amit legfeljebb kiegészít, cizellál az intézményesültnek nevezett, ahogy jeleztük, szintén inkább pártos jellegű – forma. A baloldali kormányok időszakában az aktivitás minden tekintetben magasabb volt, mint a jobboldali kormányok vizsgált periódusaiban, és ezzel párhuzamosan a politikai apály, a passzivitás is magasabb a második Orbán-kormány időszakában, mint a 2000-es évek közepén.

A politikai részvétel demográfiai jellegzetességei

A fő időbeli tendenciák áttekintése után a baloldali és a jobboldali kormányzás időszakát hasonlítjuk össze a válaszolók demográfiai jellemzőit is figyelembe véve. Nem foglalkozunk a nemek szerinti különbségekkel, mivel ezek nem bizonyultak statisztikailag szignifikánsnak. Jellegzetesek viszont az életkori különbségek. Egyfelől látható, hogy a részvétel mértéke a „pólusokon”, vagyis a legfiatalabbak (15–29 között) és a legidősebbek (65 év felett) esetében a legalacsonyabb. Másfelől az látszik, hogy 2010 után, a jobboldali kormányzás időszakában a részvétel alacsonyabb mértékű, a politikai részvétel semmilyen formáját sem mutatók aránya minden korcsoportban emelkedett. Az adatok alapján az intézményesült részvétel esetében a legerősebb a csökkenés, kiemelten a 30–50 közötti és a 65 feletti korcsoportokban.

A választási részvétel esetében a fentiekől eltérő mintázat regisztrálható. A baloldali kormányok alatt az 51 éven felüliek, és még inkább a 65 éven felüliek körében a legmagasabb a részvétel (meghaladja a 80%-ot), míg a 30–50 évesek háromnegyede emlékszik úgy, hogy részt vett az előző választáson. Értelemszerűen a 15–29 évesek esetében a választási aktivitás érdemben alacsonyabb, de ez jórészt annak köszönhető, hogy a korosztályba tartozók mintegy négytizedének még nem volt választójoga. A jobboldali kormányok időszakában lecsökken a legidősebbek aktivitása 70%-ra, és az 51–65 évesek körében sem éri el a 80%-ot. Bár az alsó korcsoport esetében a mintanagyság meglehetősen szűk, de az adatok arra utalnak, hogy a fiatalok körében mintha növekedett volna a részvétel az Orbán-kormány két összevont évében.

Az iskolai végzettség és a politikai részvétel összefüggése adatainkban is megmutatkozik. A magasan képzettek (diplomások) esetében a részvétel relatíve a leg-

5. táblázat. A részvétel alakulása az életkori csoportokban a baloldali és a jobboldali kormányok időszakában (%)

	15–29 éves	30–50 éves	51–65 éves	65 év feletti	Összesen
Baloldali kormányok					
intézményesült	4	11	9	9	8
közvetlen	6	6	5	5	6
mindkettő	2	6	4	3	4
nem vett részt	87	77	82	84	82
választott*	19	74	81	82	75
Jobboldali kormányok					
intézményesült	2	6	8	5	6
közvetlen	4	6	5	3	5
mindkettő	2	4	3	1	3
nem vett részt	92	84	84	90	87
választott*	41	72	79	70	68

Baloldali kormányok: $\chi^2 = 43,586^b$, sig = 0,000; Cramer's V = ,070; jobboldali kormányok: $\chi^2 = 52,608^c$, sig = 0,000; Cramer's V = ,069

* az előző választáson részt vett, a teljes népesség százalékában

6. táblázat. A részvétel alakulása iskolai végzettség szerint a baloldali és a jobboldali kormányok időszakában (%)

	Alapfok	Szakmunkás	Érettségi	Diploma	Összesen
Baloldali kormányok					
intézményesült	5	7	9	10	8
közvetlen	3	2	7	9	6
mindkettő	0	2	4	9	4
nem vett részt	92	89	81	72	82
választott*	56	60	77	92	75
Jobboldali kormányok					
intézményesült	4	4	5	11	6
közvetlen	1,5	1	5	9	5
mindkettő	0	1	3	6	3
nem vett részt	95	94	87	74	87
választott*	48	52	71	83	68

Baloldali kormányok: $\chi^2 = 89,342^b$, sig = 0,000; Cramer's V = ,100; jobboldali kormányok: $\chi^2 = 134,446^c$, sig = 0,000; Cramer's V = ,111

* az előző választáson részt vett, a teljes népesség százalékában

gyakoribb, de a válaszolók háromnegyede ebben a csoportban is a részt nem vevők kategóriájában szerepel. A részvétel az iskolázatlanok (csak alapfokú végzettséggel rendelkezők) között a legalacsonyabb. A két időszak összevetésekor legkevésbé a diplomások esetében látható a csökkenő tendencia, leginkább pedig a szakmunkásvégzettséggel, illetve érettségivel rendelkezők lettek kevésbé aktívak a jobboldali kormányzati időszakban 2010 után a korábbi, baloldali kormányzati időhöz képest. Náluk az intézményesült részvétel csökkenése erősebb, mint a közvetlen részvételé. Az iskolázatlanok esetében talán azért nem csökken a részvétel lényegesen, mivel eleve egy igen alacsony szintről lehet csak beszélni.

A választási aktivitás alaptendenciái nem sokban különböznek a politikai részvétel fenti formáitól. A diplomások a választások legstabilabb résztvevői, míg az alapfokú végzettségűek a legkevésbé aktívak ezen a téren is. A baloldali kormányok időszakához képest a jobboldali kormányok periódusában ugyanakkor minden végzettségi csoportban tapasztalható a részvétel csökkenése, de nem azonos mértékben. Érdekes módon a magasán képzettek körében a legnagyobb, míg az érettségizettek vonatkozásában a legkisebb a csökkenés.

Szignifikáns kapcsolatot találtunk a politikai részvétel típusa és a lakóhely között is. Egyfelől itt is ismert összefüggések látszanak; a részvétel összességében alacsonyabb a kisebb településeken, falvakban, kisvárosokban, és magasabb a nagyvárosokban. Másfelől a kisebb településeken az intézményesült részvételi forma a jellemzőbb, a direkt részvétel pedig a nagyobb településeken élők körében gyakoribb. Ez az összefüggés mind a baloldali, mind a jobboldali kormányzati időszakban fennáll, miközben a két időszak között a politikai részvétel elsősorban a kisebb településeken, főleg a falvakban élők körében csökkent, és majd a felére olvadt azok aránya, akik a részvétel tradicionális formáit gyakorolták. (A direkt politikai részvétel a községekben eleve csekély mértékű; ez nem csökkent.) A részvétel hasonló jellegű átalakulása a jobboldali kormányzati időszakra a nagyvárosokban is bekövetkezett; még kevésbé jellemző az intézményesült részvételi forma, mint a baloldali kormányzás alatt, nem csökkent viszont a direkt részvétel előfordulása.

A választási részvétel vonatkozásában kisebb a településtípus és az aktivitás közötti kapcsolat. A baloldali kormányok időszakában kisebb a különbség a nagyvárosok és kisebb települések lakóinak részvételében. Egyenesen magas, 75% körüli azok aránya, akik úgy emlékeznek, hogy részt vettek a megelőző választáson. A második és a harmadik Orbán-kormány ciklusában jóval nagyobbak a települési különbségek. Ennek oka, hogy a kistelepüléseken közel 10 százalékponttal csökkent a résztvevők aránya, míg a többi kategóriában kisebbek a mozgások.

A háztartások jövedelmi helyzetét tekintve a politikai részvétel növekszik a család anyagi helyzetének javulásával. Talán itt érdemes utalnunk arra, hogy a különféle társadalmi-demográfiai jellemzők nem függetlenek egymástól. Az is-

kolázottabbak inkább állítják, hogy jobban kijönnek a jövedelmükből, a nagyon nehezen élők végzettsége sokszor alacsonyabb, az alacsony iskolai végzettség pedig inkább a kisebb településeken, falvakban élőkre jellemző. Másfelől viszont a családok anyagi különbségeinek szerepe nem olyan erős az időbeli változások esetében; az összefüggés legalábbis kevésbé tűnik lineárisnak. Mint láttuk, a két kormányzati periódus között a politikai részvétel csökkenése nagyobb mértékben érintette a tradicionális, mint a direkt részvételt. Ez a helyzet viszont egyaránt fennáll azok esetében is, akik nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből, de azoknál is, akik állításuk szerint kényelmesen megélnék. Éppenséggel tehát a politikai részvétel 2010 után, a jobboldali kormányzati időszakra azoknál csökkent a legkevésbé, akik nem élnek sem nagyon rosszul, sem nagyon jól. A kedvezőbb anyagi helyzet a direkt politikai részvétel esetében játszik inkább szerepet; a jövedelmükből kényelmesen megélnők esetében időben még növekedett is azok aránya, akik csak direkt módon vesznek részt. (De mielőtt továbbgondolnánk, miről lehet itt szó, azt kell tudni, hogy az ilyen jó anyagi helyzetű és egyben fokozódó mértékben direkt módon politizáló válaszadók száma a mintában nem éri el a 20-20 főt az egyes kormányzati periódusokban.)

A vallásosság és a politikai részvétel összefüggése statisztikailag szignifikáns: a részt nem vevők sokkal alacsonyabbra helyezik magukat a 0–10 fokú vallásosságskálán (4 fok alatt), mint azok, akik valamilyen módon aktívak politikailag. A vallásosság mértéke relatíve kicsit alacsonyabb azok körében, akik csak direkt módon politizálnak. Nagyon érdekes viszont a vallásosság és a politikai részvétel módja közti összefüggés változása a két vizsgált időszak esetében. Egyfelől azt látjuk, hogy a jobboldali kormányzati időszakban a tradicionális politikai aktivitás magasabb vallásossággal párosul (átlag = 4,88), mint a baloldali kormányzati időszakban (átlag = 4,09). Ez talán más háttérváltozókhoz képest jobban jelzi, hogy a két különböző kormányzati időszakban nemcsak „mennyiségileg” változik (csökken) a részvétel, hanem másféle polgárok élnek az intézményesült politikai részvétel eszközével. Éppen ellentétes eredmény adódik viszont a csak közvetlen módon politizálók esetében. Ők a baloldali kormányzati időszakban vallásosabb emberek voltak (átlag = 5,05), a jobboldali kormányzati időszakban viszont sokkal kevésbé azok (átlag = 3,38). A hazai kontextusban a vallásosságot lényeges politikai indikátornak gondoljuk, hasonlóan a baloldali-jobboldali beállítódáshoz, amely láthatóan szintén összefügg azzal, hogy valaki mikor milyen kormányzati ciklusban aktívabb, és azzal is, hogy milyen módon vesz részt.

A választási aktivitás vonatkozásában úgy tűnik, hogy a vallásosabbak inkább hajlamosak úgy emlékezni, hogy részt vettek az előző választáson, de az összefüggés korántsem olyan markáns, mint más politikai aktivitási formák esetében. A 0–10 fokú vallásosságskálán a négyes átlag felett vannak a résztvevők (4,14), és ennél alacsonyabb a valamilyen oknál fogva otthon maradók átlaga (3,68). Ösz-

7. táblázat. A részvétel alakulása a vallásosság szintje alapján a baloldali és a jobboldali kormányok időszakában (0–10-ig terjedő skála átlagai)

Hullámok	Részvétel típusa	Átlag	Szórás
baloldali hullámok ESS2–3	intézményesült	4,09	3,055
	közvetlen	5,05	3,094
	mindkettő	5,31	3,242
	nem vett részt	4,03	3,063
	választott*	4,34	3,094
jobboldali hullámok ESS6–7	intézményesült	4,88	2,932
	közvetlen	3,38	2,985
	mindkettő	3,68	3,014
	nem vett részt	3,84	2,942
	választott*	3,97	2,947
összesen	intézményesült	4,46	3,021
	közvetlen	4,21	3,149
	mindkettő	4,57	3,238
	nem vett részt	3,92	2,997
	választott*	4,14	3,020

F próba: 13,333; Sig: 0,000; Eta²: 0,045

* az előző választáson részt vett, a teljes népesség százalékában

szességében azonban az látszik, hogy a baloldali kormányok idején a résztvevők valamivel inkább vallásosak voltak, mint a jobboldali kormányok időszakában (4,34 vs. 3,97).

A politikai részvétel változásáról alkotott képet végül a baloldali-jobboldali tengelyen való elhelyezkedés mentén vizsgáltuk meg. Az adatok alapján elmondható, hogy a baloldali kormányzás időszakában valóban a magukat jobboldalinak vallók voltak politikailag aktívabbak. Esetükben „csak” háromnegyedük nem vett részt semmilyen módon a politikában; ez az arány 80% felett van a baloldaliak és a magukat középre helyezők körében. A jobboldali kormányzás idejére pedig a jobboldaliak (és a centrumban lévők) körében nőtt meg a politikában részt nem vevők aránya, vagyis náluk csökkent a politikai részvétel; miközben ez az arány lényegében azonos maradt 2010 után is a baloldaliak körében. Utóbbiaknál egy további időbeli változás, hogy az intézményesült részvételi forma kicsit csökkent, a közvetlen részvételi forma pedig kicsit erősödött az utóbbi évekre.

A választásokon részt vevők ideológiai karaktere némileg eltérő a politikai aktivitás más formáitól. A baloldali kormányok időszakában az önmagukat baloldalinak és jobboldalinak vallók egyaránt markánsan vannak jelen, a második

8. táblázat. A részvétel alakulása bal–jobb ideológiai tengelyen való elhelyezkedés szerint a baloldali és a jobboldali kormányok időszakában (%)

Részvétel típusa	Baloldali	Centrum	Jobboldali	Összesen
	Baloldali kormányok			
intézményesült	11	8	8	9
közvetlen	5	5	9	6
mindkettő	4	2	8	5
nem vett részt	81	84	75	80
választott*	85	69	83	79
Jobboldali kormányok				
intézményesült	7	5	7	6
közvetlen	7	2	7	5
mindkettő	4	2	4	3
nem vett részt	82	91	82	85
választott*	77	59	84	73

$\chi^2 = 51,017$, $\text{sig} = 0,000$; Cramer's $V = ,102$; jobboldali kormányok: $\chi^2 = 71,122$, $\text{sig} = 0,000$;
Cramer's $V = ,103$

* az előző választáson részt vett, a teljes népesség százalékában

és a harmadik Orbán-kormányok időszakára viszont a jobboldali beállítódásúak részvételi dominanciája látszik az adatokból. Ugyanakkor a baloldalhoz képest is jobban csökkent a centrumszavazók részvétele, mintegy 10 százalékponttal.

Pártkötődés és részvétel

Elemzésünk harmadik lépésében a politikai részvétel trendjének vizsgálatát bővítjük tovább. Fentebb láttuk, hogy a részvétel intézményesült és közvetlen formája, valamint a parlamenti választásokon való részvétel esetében a válaszolók ideológiai karaktere mentén eltérő különbségek adódnak. Ezt vizsgáljuk tovább olyan módon, hogy bemutatjuk a politikai részvétel tipológiája és a pártos kötődésből adódó pártpreferenciák kapcsolatát.

A parlamenti választásokon való részvétellel kapcsolatban már megállapítottuk, hogy a 2010 utáni időszakban (az ESS 5–6–7. hullámaiban) a részvétel a minta érvényes válaszai alapján alacsonyabbnak mutatkozott, mint azt megelőzően, a 2002–2008 közötti időszakban (az ESS 1–2–3–4. hullámaiban). Ebben a részben viszont már nem egyszerűen a választási részvétel tényével foglalkozunk, hanem azzal, hogy valaki baloldali vagy jobboldali pártválasztásról nyilatkozott – amennyiben állítása szerint részt vett a választásokon, és azt is megmondta,

melyik pártra szavazott.¹² Mint szó volt róla, a válaszadóknak volt egy csoportja, amelyik – bár állítása szerint szavazott – nem mondta meg, hogy kire adta a voksát. Ez a csoport a teljes minta 14%-át tette ki, s ők értelemszerűen szintén kimaradtak ebből az elemzésből. A tanulmány jelen kereteit meghaladná, ha részletesen vizsgálnánk ezt a csoportot, amely a hét ESS-hullámban együttesen kb. másfél ezer megkérdezettet jelent. Itt csak azt jegyezzük meg, trendelemzésről lévén szó, hogy a pártpreferenciáját eltitkolók aránya az ESS I. és 2. hullámában szignifikánsan alacsonyabb volt; az ESS utolsó két felvételében (6. és 7. hullám) viszont szignifikánsan magasabb. Konkrétan, a 2012. őszi és a 2015. tavaszi, vagyis a jobboldali kormányzati periódusban a kérdezettek 16, illetve 17%-a nem mondta meg, melyik pártra szavazott a legutóbbi – tehát a lekérdezés kontextusában a Fidesz–KDNP győzelmét hozó – 2010. és 2014. évi választásokon.

A parlamenti választási preferencián túlmenően a pártos kötődésre vonatkozó választ használjuk még ebben a részben, ahol szintén csak a baloldali és a jobboldali kötődésre fókuszálunk. Az időbeli különbség tekintetében pedig megint a baloldali kormányzás és a jobboldali kormányzás két időszakát vetjük össze. Gyakorlatilag tehát azt vizsgáljuk, hogy a politikai részvétel intézményesült, illetve közvetlen formája hogyan alakul, változik ebben a két kormányzati időszakban a baloldali, illetve a jobboldali pártokkal szimpatizálók körében.¹³

Úgy tűnik, az eredmények összecsengenek; egyrészt nincs lényeges különbség abban, hogy a választásra vagy pártkötődésre vonatkozó kérdés pártpreferencia-mérését használjuk, másrészt a baloldali-jobboldali skálán való elhelyezkedéshez is hasonló kép bontakozik ki. Az adatokból mindenféleképp az látszik, hogy a két elkülönített kormányzati időszak közti időben mutatkozó csökkenés a politikai részvétel terén a jobboldali pártokkal szimpatizálók (bevallásuk szerint rájuk szavazók, magukhoz ilyen pártokat közel érzők) körében jellemző elsősorban. A baloldali pártokkal szimpatizálók esetében a politikai részvétel kismértékben – különösen a közvetlen formáknál¹⁴ – még növekedett is (de a részt nem vevők aránya persze így is, ebben a csoportban is 75% feletti).

¹² A változók ismertetésekor már megadtuk, hogy mely pártok esetében beszélünk baloldali, s mely pártok esetében jobboldali választásról, illetve mely pártokra való szavazást nem vettük figyelembe. Mint láttuk, a választásokon való bevallott részvétel eltér a valós részvétel arányától. Hasonlóképp, torzítást feltételezhetünk abban a válaszban is, hogy ki melyik pártra szavazott. Esetünkben azonban ezeket a válaszokat inkább az adatfelvétel idejére vonatkozó politikai ideológiai beállítódás mérésének tekintjük, semmint a korábbi választási döntés tényleges rekonstrukciójának. Még inkább ez a helyzet, amikor a kérdés a pártos kötődésre vonatkozott, ahol a pártokat ugyanúgy soroltuk be, mint a választásra vonatkozó kérdés esetében.

¹³ A pártra szavazás és az, hogy egy párt mennyire áll közel a kérdezethez, nagyon nagy mértékben korrelál egymással ($r = 0,865$), ezért a tanulmányban csak a pártválasztás adatsorait közöljük. A két adatsor között szinte alig van különbség.

¹⁴ Emlékeztetőül, az idetartozó repertoártípusok sokkal inkább tiltakozó jellegűek (demonstráció, petíció, bojkott), mint az intézményesült formák.

9. táblázat. A részvétel alakulása a pártra való szavazás alapján a baloldali és a jobboldali kormányok időszakában (%)

Részvétel típusa	Baloldali pártra szavazott	Jobboldali pártra szavazott	Szavazott, de nem tudjuk, kire	Összesen
	Baloldali kormányok			
intézményesült	11	8	9	10
közvetlen	4	10	8	7
mindkettő	3	9	3	5
nem vett részt	82	73	80	78
Jobboldali kormányok				
intézményesült	10	7	6	8
közvetlen	8	7	4	6
mindkettő	4	5	1	4
nem vett részt	78	81	89	83

Baloldali kormányok: $\chi^2 = 74,857$, $\text{sig} = 0,000$; Cramer's $V = ,132$; jobboldali kormányok: $\chi^2 = 28,509$, $\text{sig} = 0,000$; Cramer's $V = ,078$

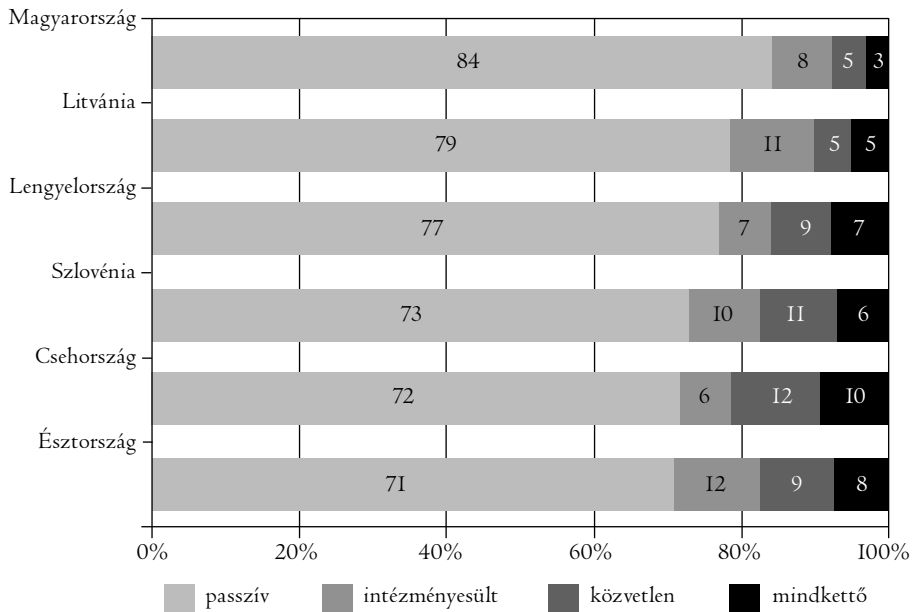
A politikai részvétel mintázatában látszik még egy változás a korábbi és a 2010 utáni időszak között. A szocialista kormányzás idején egyértelműnek mondható egy olyan összefüggés, hogy – azok esetében, ahol részvételről beszélni lehet – a baloldali pártokhoz kötődők inkább az intézményesült, a jobboldali pártokhoz kötődők inkább a közvetlen részvételi formákat gyakorolták. Ez az összefüggés nem áll fenn már a jobboldali kormányzati időszakra, 2010 után tehát a pártos kötődés nem differenciál szignifikánsan abban a tekintetben, hogy valaki milyen módon vesz részt a politikában.

A politikai részvétel nemzetközi kontextusa

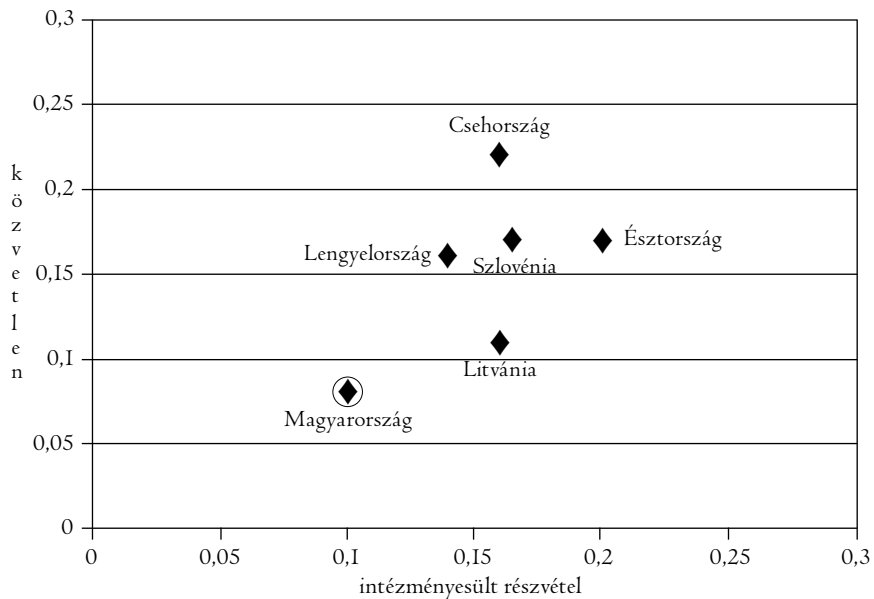
Az elemzés lezárásaként röviden, mintegy kitekintésként jelezzük a magyarországi politikai részvétel nemzetközi kontextusát. Egészen pontosan azt, hogy a fentebb bemutatott tendenciák hol helyezkednek el közép-európai viszonylatban. Azt láttuk, hogy szinte vizsgálati időszaktól függetlenül alacsony a magyar társadalom intézményesült, illetve közvetlen aktivitása, némi túlzással inkább passzivitásról, mint aktivitásról beszélhetünk. Érdeemes megvizsgálni, hogy ezek a vonások mennyire magyar, illetve mennyire közép-európai jellegzetességek.

A European Social Survey 2014/2015 folyamán felvett 7. hullámában hat közép-európai ország, Csehország, Észtország, Lengyelország, Litvánia, Magyaror-

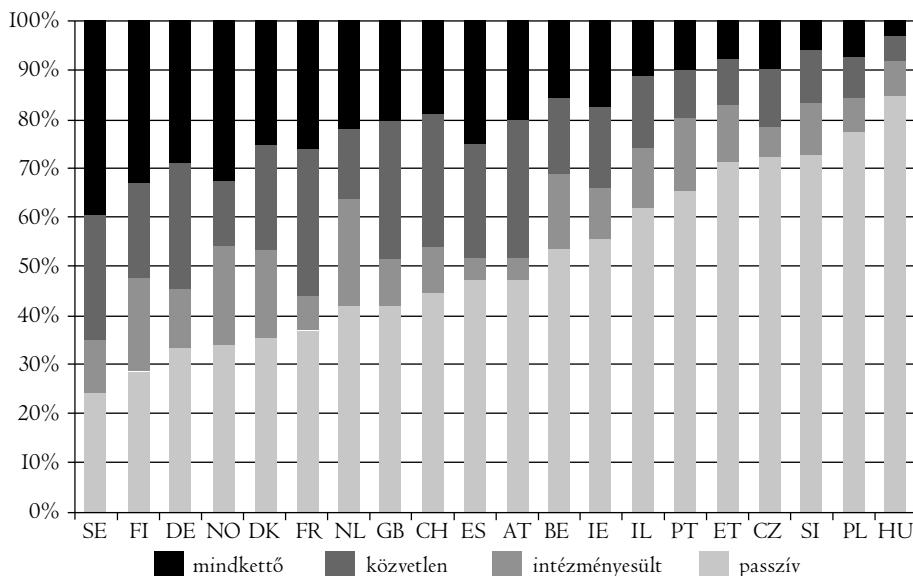
4. ábra. A politikai részvétel mintázata, ESS 2014/2015 (%)

5. ábra. Intézményesült és közvetlen részvétel megoszlása, ESS 2014/2015 (0–1, átlagok)

6. ábra. A politikai részvétel mintázata az európai országokban, ESS 2014/2015 (%)

szág és Szlovénia 15 éven felüli lakosságának részvételi mintázata vizsgálható. A 4. ábrában látható, hogy a hat ország a passzív–aktív tengelyen hol helyezkedik el (csakúgy, mint fentebb, most is 4 kategóriát elemeztünk: passzív, intézményesült résztvevő, közvetlen résztvevő és mindkét formában részt vevő).

Ahogy az adatok mutatják mind a hat országban 70% feletti a passzív állampolgárok aránya, de mégis jelentős különbség van az egyes nemzetek között. Míg a legaktívabbnak tekintett Észtországban a 15 éven felüli lakosság 29%-a involválódik valamilyen politikai részvételi formába, addig – mint azt fentebb láttuk – Magyarországon, ahol a legnagyobb a passzivitás, ez az arány 16%. A grafikon azt is jól szemlélteti, hogy Magyarország minden tekintetben eltérő részvételi mintázattal rendelkezik. A legmagasabb passzivitás mellett itt a legalacsonyabb a többes részvétel és a közvetlen részvétel mértéke is. Az 5. ábrából kiolvasható, hogy a közép-európai országok politikai részvétel tekintetében hasonlítanak egymásra. Egyetlen ország lóg ki, ez éppen Magyarország.

Természetesen az is kérdés, hogy a közép-európai országok részvételi mintázata Európában hogyan alakul. A 6. ábra egészen pontosan mutatja, hogy Közép-Európában a politikai részvétel messze elmarad attól, ami a nyugati országok állampolgárainak esetében látszik. A 20 ország közül épp a közép-európaiak állnak a lista végén, és ami a legfeltűnőbb, hogy az összes ország közül éppen Magyarországon a legalacsonyabb az általunk definiált politikai aktivitás.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban a politikai részvétel alakulását vizsgáltuk a 2010 utáni időszakban. Elemzésünkben a trendjellegű változásokra helyeztük a hangsúlyt, ahol a 2010 utáni jobboldali kormányzati időszakra vonatkozó eredményeket elsősorban egy korábbi baloldali kormányzati időszakra vonatkozó részvételi eredményekhez hasonlítottuk. Előfeltevéseink a politikai részvétel alakulásával kapcsolatban kétféle elméleti megközelítésen alapultak. Egyrészt a politikaikeretfeltétel-rendszer (POS) alapján tételeztünk különbséget a két vizsgált időszak között. Nevezetesen a baloldali kormányzás idején magasabb, a jobboldali kormányzás idején pedig alacsonyabb részvételre lehet számítani. Emellett azt is feltételeztük, hogy a politikai részvételt fokozza az ellenzéki „állapot”; vagyis a baloldali kormányzási időszakban, amely amúgy is kedvez a politikai részvételnek, aktívabbak lesznek a jobboldali beállítottságú, kötődésű emberek, miközben 2010 után, a részvételt kevésbé támogató jobboldali kormányzási időszakban inkább a baloldali kötődésű emberek lesznek aktívak. A politikai részvétel különféle formái és módjai közti különbség esetében pedig arra a Habermashoz köthető elméletre építettünk, hogy napjaink társadalmában a közvetlen részvételi formák, különösen a tiltakozásokon, demonstrációkon való részvétel esetében kellene, lehetne jelentős szerepre számítani. A korábbi kutatásokból persze tudtuk, hogy a választási részvétel kivételével nem számíthatunk Magyarországon magas politikai aktivitásra, tehát az időbeli változásokat, a politikai-társadalmi csoportokra vonatkozó minden feltételezést eleve a válaszolók egy kisebbsége esetében tudjuk megvizsgálni.

A kutatáshoz az általunk felhasznált European Social Survey adatai valóban a politikai részvétel csökkenését mutatják a 2010 után évekre, bár mind a részvétel formáját, mind a potenciális résztvevők politikai beállítódását tekintve különböző mértékben. Az eredmények így foglалhatók össze.

Igazoltnak tekinthető az a feltételezés, hogy a jobboldali kormányzás a részvétel ellen hat, csökkenti a politikai aktivitást, igaz, a részvétel mértékében bekövetkező változások nem drámaiak.

Részben igazoltnak tekinthető az a feltételezés is, hogy az ellenzékiesség kihat a politikai aktivitásra, amennyiben a jobboldali beállítottságú és kötődésű emberek körében jobban csökkent a politikai részvétel mértéke a 2010 utáni időszakban, mint a baloldaliak körében. Ez az intézményesült, illetve közvetlen részvételre vonatkozó eredmény akkor is fennáll, ha egyfelől a baloldali-jobboldali skálán magukat inkább jobboldalinak vallók általában inkább magasabb részvételi hajlandóságot mutatnak, másfelől pedig a választási részvétel esetében éppenséggel nem csökkent a jobboldali aktivitás, szemben a baloldali aktivitással.

Nem értékelhetők ilyen egyértelműen a közvetlen részvételre, ezen belül a tiltakozásokra, demonstrációkra vonatkozó eredmények. Egyfelől Magyarországon

ezek elmaradnak az intézményesült részvételi formától, a demonstrációkon való részvétel mértéke kifejezetten alacsonynak mondható. Másfelől viszont fontosságukat mégis jelzi, hogy a részvétel általános csökkenő tendenciája a közvetlen formákat kevésbé jellemzi, illetve a parlamenti választásokhoz köthető ciklikusság sem áll fenn az esetükben.

Összességében, úgy véljük, hogy a második és a harmadik Orbán-kormány erős állama és a kihívókkal szembeni elzárkózó magatartása a részvétel általános csökkenését vonta maga után, amely talán az erősen pártos baloldali szavazókat érintette legkevésbé. A civil társadalom (erős) ellenállását a rendszer túlterjeszkedésével szemben elemzésünk semmilyen formában nem igazolta. Ráadásul nemcsak időben mutatható ki az ellenállás elmaradása, de a magyar társadalom politikai aktivitása a közép-európai, de különösen az európai szinten kifejezetten alacsonynak tekinthető 2014–2015 időszakában. Ebben az összehasonlításban talán nem túlzó a magyar társadalomban passzivitásról és nem aktivitásról beszélni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1997. A választási részvétel néhány szociológiai-ökológiai összefüggése. In Stumpf István (szerk.): *Két választás között*. Budapest: Századvég, 116–125.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2003. A választási részvétel csatlóka változékonysága. *Politikatudományi Szemle* XI (1–2). 21–50.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2006. Választási részvétel, 2006. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 390–416.
- Arató Krisztina – Mikecz Dániel 2015. Civil társadalom, szociális partnerek, társadalmi mozgalmak. In: Körösenyi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 307–331.
- Bálint Lajos – Bozsonyi Károly 2011. Választói részvétel és véleménypolarizáció összefüggésének térökonometriai modellezése. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA, 57–74.
- Eisinger, Peter 1973. „The Conditions of Protest Behavior in American Cities”. *American Political Science Review* 67.
- Garner, Roberta S. – Zald, Mayer N. 1987. „The Political Economy of Social Movement Sectors”. In Zald, Mayer N. – McCarthy, John D. (eds.): *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Gyulai Attila 2015. Az országgyűlés. In Körösenyi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 135–157.
- Habermas, Jürgen 1981. *Theorie der kommunikativen Handlung*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest: Századvég – Gondolat.
- Habermas, Jürgen 1994. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz.
- Habermas, Jürgen 2006. *A posztmemzeti állapot. Politikai esszék*. Budapest: LHarmattan.

- Jenkins, J. Craig – Klandermans, Bert 1995. „The Politics of Social Protest”. In uók (eds.): *The Politics of Social Protest*. London: University College London Press.
- Kern Tamás – Szabó Andrea 2011. A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA, 17–56.
- Kmetty Zoltán – Tóth Gergely 2011. A politikai részvétel három szintje. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: DKMKA, 75–115.
- Körösényi András 2015. A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 401–422.
- Körösényi András – Hajdú András – Ondré Péter 2015. Politikai vezetők: kormányfői karrier és teljesítmény. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 35–57.
- Kriesi, Hanspeter – Koopmans, Ruud – Duyvendak, Jan Willem – Giugni, Marco G. 1995. *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL Press, 54.
- McCarthy, John D. – Zald, Mayer N. 1977. „Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory”. *American Journal of Sociology* 82. 1212–1241.
- Mikecz Dániel 2012. Új pártok, változó mozgalmak. In Boda Zsolt – Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA PTI – Új Mandátum, 65–82.
- Oross Dániel 2013. Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In *Magyar Ifjúság 2012. Tanulmánykötet*. Budapest: Kutatópont, 283–313.
- Oross Dániel – Szabó Andrea 2014. A demokratikus részvétel tendenciái a magyar nappali tagozatos hallgatók körében. In Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II*. Szeged: Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 77–98.
- Pesti Sándor – Farkas Anikó – Fraczel Richárd 2015. A kormány működési és szervezeti rendje (1990–2014). In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 109–133.
- Szabó Andrea 2010. Tiltakozzunk! De csak jogszerűen?! A politikai tiltakozások fogalomtípusai és formái. *Jog – Állam – Politika (Jog- és politikatudományi folyóirat)* 2 (3) 101–115.
- Szabó Andrea 2015. A választók. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 279–305.
- Szabó Andrea – Kern Tamás 2011. A magyar fiatalok politikai aktivitása. In Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000–2010*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 37–80.
- Szabó Andrea – Oross Dániel 2012. A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók I*. Szeged: Belvedere Meridionale, 65–111.
- Szabó Máté 2001. *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás – történeti és összehasonlító perspektívában*. Budapest: Rejtjel.
- Szabó Máté 2007. *A tiltakozások kultúrája Magyarországon. Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás 2*. Budapest: Rejtjel.
- Székely Levente 2014. Az új csendes generáció. In Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest, ISZT Alapítvány-Kutatópont, 9–29.

- Tardos Róbert 2011. Konszolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások a részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest: DKMKA, 273–373.
- Tarrow, Sidney 1989. „*Democracy and Disorder Protest and Politics in Italy 1965–1975*”. Oxford: Clarendon Press.
- Tilly, Charles 1984. „Social Movements and National Politics”. In Bright, Charles – Harding, Susan (eds.): *State-making and Social Movements: Essays in History and Theory*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Van Dyke, Nella 2003. „Protest Cycles and Party Politics”. In Goldstone, Jack A. (ed.): *States, Parties, and Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.